

ІШТЕЙ СӨЙЛЕУ КОГНИТИВТІК ПРОЦЕСТЕРДІҢ ЕҢ МАҢЫЗДЫ КОМПОНЕНТІ РЕТІНДЕ

М.С. Құлахметова

С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Іштей сөйлеу ішкі психологиялық функцияларды атқара отырып, ойлау құралына айналып, тілдік ойлаудың маңызды компонентін орындайды. А.Н.Соколов когнитивті процестердегі ойлаудың негізгі механизмі ретінде және адамдың барлық ерікті іс-әрекетін қалыптастыру мен қызмет етуінде іштей сөйлеудің рөлін баса көрсетеді. Сөйлеудің өзіндік шығу тегі, құрылымы мен жұмыс істеуі бойынша, іштей сөйлеу адам есінің өте маңызды факторы болып табылатынын болжайды [1,231].

Л.С.Выготский қалыптасу механизмін меңгеруде және ойды айтуда тілдік ойлаудың үш жағын бөліп көрсетеді: сөз, ой және тығыз өзара байланысты табатын іштей сөйлеу. Бұдан іштей сөйлеу динамикалық және тұрақсыз элемент болып сөз бен ойдың арасындағы аралық жағдайда орын алатын, әрі тілдік ойлаудың әлдеқайда ресімделген және тұрақты кереғар және тілдік ойлаудың ерекше ішкі жоспары ретінде көрінеді [2,376].

Сондай-ақ зерттеушінің пікірінше, іштей сөйлеуде ойдың тууы өзгеше: «Егер іштей сөйлеу ойлаудың сөзге айналу процесі болса, ойлаудың материализациясы мен объективациясы, яғни сырттан ішке енетін процесс-сөйлеудің ойлауға айналу процесі. Бірақ сөйлеу өзінің ішкі формасында жоғалып кетпейді. Іштей сөйлеу бәрібір де тіл, яғни сөзбен байланысқан ой бар. Бірақ егер ой іштей сөйлеуде сөз арқылы іске асса, онда сөз іштей сөйлеуде жойылып, ойды туғызады. Іштей сөйлеу «таза мағыналы» ойлауды білдіреді» [2,376].

Л.С.Выготский ойды тілдік ойлаудың «тұрақты» тұрғысы ретінде қарастырғанда, кез келген ой бір нәрсені екінші бір нәрсемен қосуға тырысып, қозғалады, жылжиды, тармақталады, бірденемен бір нәрсенің арасындағы қатынасты орнатады, яғни қандай да болсын қызметті атқарады, жұмыс істейді, міндеттерді шешеді. Сондай-ақ, ой ағымы сөйлеудің тармақталуымен тура және тікелей сәйкеспейді. Екі процесс те «ойлау және сөйлеу» бірлікте болып табылады, бірақ теңбе-тең емес. Ой сөйлеудің құрылымы мен бағытында көп қиындықтарды кездестіріп өтетін өзінің өзгеше құрылымы мен бағытына ие. Ғалымның пікірінше, ой сөйлеу айтылымымен сәйкес келмейді, өйткені сөйлеу сияқты жеке сөздерден құралмайды. Ой жеке сөзден қарағанда ойда симультті болса, сөйлеуде сукцессивті тармақталып, айтарлықтай ұзақтығы мен көлемі жағынан да едәуір көп болып, үнемі бүтіндікті көрсетеді, Ойды

кұйып тұрған сөз болып жауатын төнген бұлтпен салыстыруға болар еді, сондықтан ойдан сөйлеуге көшу процесі ойдың тарамдалуы мен оның сөзде құралуы әдеттен тыс күрделі процесті көрсетеді». Сондықтан да ойдан сөйлеуге көшу процесі ойдың тарамдалуы мен оның сөзде құралуы әдеттен тыс күрделі процесті көрсетеді» [2,377-378].

Ойдың туындап шығу нүктесі естің эмоционалды-ерікті ортамен байланысқан уәж болып табылады. Тұтастай алғанда, тілдік ойлау - «ой мен сөздің арасындағы қатынас ішкі көріністердің тұтас реті арқылы қозғалыс ретінде табылатын, бір көріністен екіншіге көшетін күрделі динамикалық бүтіндік. Тілдік ойлаудың жанды драмасында ойды ресімдейтін қандай да бір ой туғызушы уәжден қозғалыс болады. Оның ішкі сөзде, содан соң сыртқы сөздердің мағынасында және соңында сөздерде жанама түрде болады» [2,380]

Л.С.Выготскийдің қазіргі психологияның позициясымен тілдік ойлаудың бәрі бірдей даусыз емес. Автордың қолданылған түсінігіндегі әртүрлі көрініске назар аудартады: бір деңгейде мән мен мағына, ал басқасында сөздердің материалдық формалары. Мұндай жағдайда бұл элементтер (мағыналық, семантикалық, бір жағынан және материалдық, дыбыстық) қалайша өзара әрекеттесетінін елестету мүмкін емес. Т.Н.Ушакова: «Адамның миы мағынаны сөйлеу арқылы айтуда амал мүмкіншілігі бар мағынаны беру үшін сөйлеудің негізгі қызметі тұрады. Алайда, бұл мәселе үш түрлі реттік деңгейлердің (қарама-қарсы семантикалық пен дыбыстық және аралық деңгейде, жартылай семантикалық өзіндік сипатына қарай жартылай сөз) құрылу жолымен алға жылжуды немесе шешілуі бірталай. Ғылым мұндай деңгейлердің қалайша өзара әрекеттесетінін түсіндіре алатын қандай да бір ұғымды ғана білдірмейді [3, 42]. Оның ойынша, Л.С.Выготскийдің ұсынған тілдік ойлаудың үлгісі түсіндірудің иллюзиясын ғана беріп, мағынадан дыбысқа және керсінше ауысу жолында түрлі сапалы психологиялық қабаттар жөніндегі ұғымы тілдік ойлауды да, іштей сөйлеуді де түсіндіре алмайды. Бұл үлгі ойлау процесінің тармақталуын емес, бәрінен бұрын сөйлеудің туындау этаптарынан көрініс береді. Негізінде, айтатын сөзді бастау үшін біріншіден, уәж (мен не үшін сөйлегім келіп тұр) және екіншіден дайын ой (мен не айтқым келіп тұр) болу қажет. Атап айтқанда, зерттеуші бұл кезеңдерді тілдік ойлауды дамытатын қозғаушы күш ретінде, содан кейінгі кезеңдер өз кезегінде ойды сөзбен тікелей процесте ұғындырылатынын ескертеді.

Іштей сөйлеу ерекше пәндік-бейнелі кодтың көмегімен немесе бейнелер мен кестелердің кодымен және пәндердің есте сақтап қалу мақсатына тәуелді бола алады және олардың байланыстары кез келген сенсорлы белгілерді: көру, есту, қозғалу, иіс сезу және тағыда басқаларда қолданылып, жүзеге асады. Ол стандартты грамматикалық ережелер, тіпті лексика алфавитіне де ие емес. Іштей сөйлеуде ерте қалыптасқан бейнелер, кестелер, көрнекі таныстырулар, интонация жаңғырығы, бөлек сөздер және тағы да басқалар

шығуы мүмкін, соның салдарынан айқын сөйлеу дара мінезді көрсетеді: «бұл субъективті тіл, тіл-делдалдың көмегімен ой серіктестердің жалпы түсінікті тіліне айналады» [4,92].

Бұдан іштей сөйлеуде ауызша және ауызша емес амал-тәсілдердің арақатынасы әртүрлі жағдайларға байланысты түрлі болуы мүмкін: жағдайлар, практикалық іс-әрекеттер және тағыда сол сияқты. Ойлау процесінде іштей сөйлеудің ерекшеліктерін сипаттауға келгенде, Б.Ф.Баев сөздердің қолданылуын ойлаудың амалы ретінде нақты пәндік жағдайдың бар болуын немесе жоқ болуын, ойлау процестері өтетін практикалық іс-әрекет етудің және басқа өзгермелі шарттардың болуы мүмкін немесе болмауын ескертеді. Оның пікірінше, ойлауда тілдік және тілдік емес амал-тәсілдердің өзара қатынасы анықталады, ал олардың өзара қатынасы ондағы іштей сөйлеудің ойлау процесінің өзгешелігі мен функционалды рөлі болып табылады. Тілдік емес амал-тәсілдер (практикалық және естілім іс-әрекеті, формулалар, белгілер, шартты кестелер және басқа көмекші символика) нақты ойлау актілерінде біркелкі рөл атқармайды және осыларға тәуелділігімен іштей сөйлеуде ойлау амалдардың жалпы балансында «үлес салмақ» өзгереді [5,174].

Іштей сөйлеу формаларының атаулы ерекшеліктері мен мазмұны түсініксіз және аударылмайтын жалпы тілге әкеп соғады. Л.С.Выготский айтқандай, «...іштей сөйлеу сапқа тұрғызылған адамға естілетіндей болып жасалса да, сөйлеп тұрған адамның өзінен басқаларға түсініксіз болады, себебі ол өтетін психикалық өрісті ешкім білмейді» [6,286].

Жоғарыда айтылғаннан байқайтынымыз, «іштей сөйлеудің сыртқа өтуі бір тілден екінші тілге аудару оңай емес, үнсіз тілге дыбыстық жағынан қосылу оңай емес, іштей сөйлеу вокализациясы оңай емес, ал қайта құралған сөйлеу, жетілген өзіндік тұрмыстық және өзіндік бейнелі синтаксиске, іштей сөйлеуге тән іштей сөйлеудің мағыналық және дыбыстық құрылымы басқа құрылымдық формаларға айналуы.. «Ішкіден сыртқа шығарып сөйлеуге ауысу, яғни предикатты және идиомалық сөйлеудің басқа тілдерге синтаксистік мүшеленуі мен түсінікті болуы динамикалық айналу болып табылады» [6,375].

Іштей сөйлеудің маңызды белгілерінің бірі ретінде, оның дыбыссыздық сипатын атайтын көптеген психологтар ондағы сенсомоторлық процестердің бар болуын айтады.

И.В.Страховтың ойлауынша, «естілетін вокализацияның болмауы іштей ойлау процесінде ешқандай тілдік қозғалыс болмайды дегенді білдірмейді, Іштей ойлау кезінде тілдік қозғалыстың ашылуы іштей сөйлеуге тән даусыз бекітілген құбылысты білдіреді» [7,11].

А.Н.Соколовтың өткізген эксперименттері іштей сөйлемей әрекеті процесіндегі жіңішке артикуляцияларды табуға мүмкіндік берді. Сыналатын ойлау тапсырмаларын шешу кезінде түрлі қиындық деңгейлері мен

жаңалықтар сөйлеудің белсенуі мүшелерінде жасырын қозғалыстарында тіркелді. Сөйлеу қозғалтқыш импульстары міндеттердің қиындап, өсуі мен олардың сипатының өзгеруінен күшейе түскендігі анықталды. Іштей сөйлеу процестерін активизацияландыруының дәлелі ретінде үнемі іштей сөйлеудің алдында айтылым тармақталады. Зерттеуші былай деп жазады: «іштей сөйлеудің сенсомоторлы процестері қалайда ұстатпайтың болып көрінгенімен, олардың орны бар екені күмәнсіз». Әрине, қозғалтқыш элементтер, яғни басталған сөздерді артикуляциялау үнемі дерлік анық айтылмауы мүмкін.. Бірақ, егерде жазылған сөздерді әрқашан сырттай көруге болса немесе оларды үнемі іштей еститін болсақ, онда басталған артикуляция қайтсе де, идеомоторлы акті ретінде орын алушы еді» [8,101].

Дегенмен, біздің ойымызша, эксперименттер процесінде тіркелетін және табылатын жасырын қозғалыстар мен өсе бастаған артикуляция іштей сөйлеуге емес, ал жалпы тілдегі вербалды кодта жүзеге асатын дара пәндік-бейнелі кодта жүзеге асып, одан кейін келетін іштей сөйлеуге жатады.

Сонымен, іштей сөйлеу адамның бүкіл психикалық жақтарымен байланысты және өзіндік іс-әрекеті субъектінің ұйымдастыратын өзіндік формасы ретінде көрініп, психологияда психологиялық іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде түсіндіріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление. – М.: Просвещение, 1968. – 248 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. - С. 39- 386.
3. Ушакова Т.Н. Проблема внутренней речи // Вестник психологии.- 1985.- №2.- С. 39-51.
4. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. - М.: Наука, 1982.- 159 с.
5. Баев Б.Ф. Психология внутренней речи: ДД.- Киев, 1966.- 454 с.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. - С. 39- 386.
7. Страхов И.В. Психология внутренней речи.- Саратов, 1969.- 56 с.
8. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление.- М.: Просвещение, 1968. - 248 с.

Резюме

В статье речь идет о внутренней речевой деятельности как о важнейшем компоненте когнитивных процессов.

Resume

The article is devoted to the inner speech as the component of the cognitive process.